

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

<http://dx.doi.org/10.22067/PG.2024.89238.1303>

پژوهشی

تحلیل ژئوپلیتیکی روابط ایران و عراق در دو دهه اخیر

وسیم جمیل عزیز الموسوی (دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه

فردوسی مشهد، ایران)

ww8448@yahoo.com

سیدهادی زرقانی (دانشیار جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد،

ایران. نویسنده مسئول)

h-zarghani@um.ac.ir

علی محمد پور (استادیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه مالک اشتر، تهران، ایران)

mohamadpor1976@yahoo.com

چکیده

عوامل و متغیرهای ژئوپلیتیکی نقش مهمی در روابط بین الملل و مناسبات بین کشورها دارند. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای و مطالعه میدانی، به دنبال بررسی و تحلیل نقش عوامل ژئوپلیتیکی در روابط ایران و عراق در طی دو دهه گذشته و اولویت بندی آنها است. در بخش مطالعه کتابخانه‌ای، عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر روابط دو کشور احصاء شد و در مرحله بعد برای اطلاع از میزان تاثیر گذاری این عوامل بر روابط دو کشور، پرسشنامه‌ای در قالب سه بُعد سیاسی-امنیتی، اقتصادی و فرهنگی تنظیم و در اختیار صاحب نظران ایرانی و عراقی قرار گرفت. برای تحلیل داده‌های میدانی پژوهش از روش تحلیل عامل تأییدی نوع اول و برای آزمون استنباطی و آمار توصیفی از نرم افزار SPSS استفاده شده است. نتایج تحلیل عاملی نشان می‌دهد در بُعد فرهنگی، سه متغیر «وجود اماکن مقدس زیارتی در دو کشور»، «اکثریت جمعیت شیعه در دو کشور ایران و عراق» و «پیاده‌روی اربعین و پویش‌های مذهبی مشترک» بیشترین تاثیر را بر بهبود روابط دو کشور داشته‌اند. همچنین نتایج تحلیل عاملی در بُعد اقتصادی نشان می‌دهد متغیرهای «حضور گردشگران عراقی در ایران» و «ارتباطات و تعاملات گسترده مرزی و وجود مرز مشترک طولانی بین دو کشور» بیشترین تاثیر را بر بهبود روابط دو کشور داشته و در مقابل، دو متغیر «اختلافات دو کشور در مرزهای آبی و بهره‌برداری از منابع مشترک دریایی در خلیج فارس» و «اختلافات هیدروپلیتیکی دو کشور در بهره‌برداری از رودهای مرزی» در تضعیف روابط دو کشور بیشترین نقش را داشته‌اند. در نهایت در بُعد سیاسی-امنیتی متغیرهای «احساس تهدید مشترک در مقابل تروریسم و افراط‌گری مذهبی»، «فروپاشی رژیم بعث و ارتقاء جایگاه سیاسی شیعیان» و «کمک‌های دفاعی و نظامی ایران به عراق در دوران مبارزه با داعش»

بیشترین تاثیر را بر بهبود روابط دو کشور در دو دهه اخیر داشته اند و دو متغیر «رویکرد متفاوت دو کشور عراق و ایران در رابطه با آمریکا» و «اختلاف تاریخی دو کشور در ارونند رود (شط العرب)» بر تضعیف روابط دو کشور موثر بوده اند. از حیث تاثیر گذاری ابعاد سه گانه نیز، یافته های پژوهش نشان می دهد به ترتیب متغیرهای بُعد فرهنگی دارای بیشترین تأثیر، بُعد اقتصادی در رتبه دوم و متغیرهای بُعد سیاسی-امنیتی در رتبه سوم قرار دارند.

واژگان کلیدی: سیاست خارجی، روابط بین الملل، تحلیل ژئوپلیتیکی، ایران، عراق.

۱- مقدمه

نظام بین‌الملل عبارتست از مجموعه‌ی واحدهای سیاسی و بازیگران بین‌المللی که از الگوهای رفتاری مشخص و مکرر در تعاملات و ارتباطات خود استفاده می‌کنند که قواعد معینی نیز بر آنها حاکم است. پیوند و ارتباط این بازیگران و واحدهای سیاسی و تعاملات بین آنها منجر به شکل‌گیری نظام بین‌الملل شده است و این تعامل است که شرط اصلی برقراری این نظام است (Dehghani, 2020: 107-109). مناسبات و روابط سیاسی، اقتصادی، فرهنگی بین دولت‌ها، نهادها و سازمان‌های تشکیل‌دهنده جامعه بین‌الملل، بیانگر روابط متقابل آنها است که به صورت دوستانه، تعارض و رقابت نمود می‌یابد. اصطلاح روابط بین‌الملل به «مجموعه اقدامات و کنش‌های متقابل واحدهای حکومتی و نیز نهادهای غیردولتی و همچنین روندهای سیاسی میان ملت‌ها اطلاق می‌شود» (قوام، ۱۳۸۴: ۱۵). دو انگاره روابط بین‌الملل و سیاست خارجی به یکدیگر نزدیک هستند. روابط بین‌الملل اقدامات حکومت‌ها در برقراری یا قطع روابط، انعقاد قراردادها، حضور در سازمان‌های بین‌المللی، فعالیت موسسات غیردولتی در عرصه جهانی و ... است که در خود رفتار دولت‌های دیگر، پاسخ و یا عکس‌العمل آنها را می‌سنجد. سیاست خارجی در مقابل سیاست داخلی، تصمیم‌ها و سیاست‌های یک دولت در عرصه خارجی است و به تدوین اجرا و ارزیابی نهایی این تصمیمات از دید یک واحد سیاسی خاصی که هدف برون‌مرزی دارد مربوط است (کاظمی، ۱۳۹۳: ۲۶). سیاست خارجی بیرونی‌ترین بخش دولت است که سیاست‌های کلان کشور را معرفی می‌کند و اهداف سیاسی و منافع ملی را در بستر بین‌المللی مورد بررسی قرار می‌دهد (طباطبایی و آسمانی، ۱۳۹۹: ۶۱). روابط بین‌الملل و سیاست خارجی کشورها تحت تاثیر متغیرهای محیط داخلی شامل ویژگی‌های جغرافیای طبیعی، سیاسی و همچنین محیط بیرونی شامل نظام منطقه‌ای، نظام بین‌الملل، ساختار و تحولات آن است (مجته‌زاده، ۱۳۸۸: ۶۱). اساساً، ویژگی‌های جغرافیایی و ژئوپلیتیکی کشورها نقش مهمی در تعیین چارچوب‌های سیاست خارجی آنها دارد. چنانکه برخی اندیشمندان معتقدند در دانش روابط بین‌الملل، آنچه که سرنوشت‌ها را رقم می‌زند، جغرافیا است (Griffiths and et all, 2014: 129). در جغرافیای سیاسی حکومت/کشور مهم‌ترین موضوع مورد مطالعه است که اساس پایه و شکل‌گیری روابط بین‌الملل را شکل داده است. از اینرو می‌توان گفت فصل مشترک

جغرافیای سیاسی و روابط بین‌الملل مفهوم کشور و حکومت است (میرحیدر، حمیدی نیا، ۱۳۸۵: ۳۷-۳۹). از طرفی ژئوپلیتیک علمی است که واحدهای سیاسی - دولت‌ها را در محیط جغرافیایی آن مطالعه می‌کند (احمد حسن، ۲۰۱۱: ۵). و در این علم به مطالعه تاثیر عوامل جغرافیایی بر شیوه عمل دولت‌ها می‌پردازد و در پی آن است که بداند چگونه موقعیت جغرافیایی، منابع اقتصادی، جمعیت، اقلیم و ... سیاست خارجی حکومت‌ها و همچنین جایگاه آنها را تعیین می‌کند (حسین‌پوریان، ۱۳۹۲: ۱۶۲). ژئوپلیتیک در سیاست خارجی رویکردی است که در پی تحلیل و پیش‌بینی رفتار سیاسی و توان نظامی مبتنی بر محیط طبیعی است، نتیجه این رویکرد بیان می‌کند که جغرافیا تأثیری جبرآمیز و مستقیم بر رخدادهای سیاسی دارد (پلینو و آلتون، ۱۳۸۹: ۱۳۱). به بیانی ساده ژئوپلیتیک اثر عوامل جغرافیایی را بر سیاست‌های متغیر جهانی را مطالعه می‌کند (تقوی اصل، ۱۳۸۷: ۲۷). منظور از روابط ژئوپلیتیک، آن دسته روابط بین کشورها و دولت‌ها هستند که بر پایه سه عنصر سیاست، قدرت و جغرافیا شکل می‌گیرد. در این بین، عنصر جغرافیا، بستر ساز است و موجب شکل دادن به اراده‌های سیاسی و تاثیرگذاری بر سطح قدرت بازیگران است. روابط ژئوپلیتیکی به اشکال تعامل، رقابت، تقابل، سلطه و نفوذ نمایان می‌شود که دارای پویایی هستند که این خود نیز تابعی از تحول عناصر جغرافیا و سیاست می‌باشد (حافظ‌نیا، ۱۳۹۶: ۱۰۶).

روابط جمهوری اسلامی ایران و همسایگان خلیج فارس در بعد از انقلاب اسلامی، مبتنی بر مناسبات قدرت بوده و طیف وسیعی از روابط را شامل می‌شود (گل کرمی و متقی، ۱۴۰۱: ۱۰۹-۱۱۰). شناخت دیدگاه‌های ژئوپلیتیک حاصل از ژنوم‌های ژئوپلیتیک همسایگان و شناخت کدهای ژئوپلیتیک موجود در کشورهای هدف می‌تواند نقش موثری در اتخاذ سیاست خارجی همراستای با وزن ژئوپلیتیک ایفا نماید (خلیلی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۷، جوادی و امیرزاده، ۱۳۹۲: ۱۴۷). کشور عراق در منطقه خلیج فارس به دلیل موقعیت ژئوپلیتیک و ظرفیت‌های بالقوه اقتصادی، و ویژگی‌های خاص سیاسی، فرهنگی و اجتماعی یکی از بازیگران مهم تاثیرگذار در همسایگان ایران و خاورمیانه است (نامی و محمد پور، ۱۳۸۷: ۱۱). موقعیت جغرافیایی عراق از آغاز تأسیس این کشور نقش مهمی در سیاست خارجی آن داشته است، به واسطه تصنعی بودنش که محصول تصمیمات شورای عالی جامعه ملل (۱۹۲۰م) است (زرقانی و احمدی، ۱۳۹۵: ۷۲). اساسا روابط دو کشور همسایه ایران و عراق، در طی چهار دهه گذشته فراد و فرودهای زیادی داشته است. با این وجود، می‌توان گفت اساسا در نیم قرن گذشته نگاه امنیتی بر روابط دو کشور حاکم بوده است (هاشمی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۹). چنانکه آمایش دفاعی-امنیتی یگان‌های نظامی ایران در طول چند دهه گذشته مبتنی بر احساس تهدید از سمت مرزهای غربی کشور بوده است (کریمی پور، ۱۳۸۷: ۸۷). کشور عراق بیشترین تاثیر را از انقلاب اسلامی پذیرفته بود و موفقیت انقلاب ایران تاثیر عمیقی بر شیعیان عراق گذاشته بود. به طور طبیعی با

توجه به اکثریت شیعه در عراق و حضور مرجعیت شیعه و اماکن مقدس، انقلاب ایران از ابتدای شکل‌گیری تاکنون بر روابط دو کشور موثر بوده است (زرقانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۶۲). فروپاشی رژیم بعث در عراق پس از تهاجم آمریکا، سرآغاز تحولات نه تنها در ساختار قدرت و سیاست عراق، بلکه در امنیت و روابط خارجی خاورمیانه شد. تنظیم سیاست خارجی ایران نسبت به عراق نیز به نوعی ورود به این صحنه منطقه‌ای و بین‌المللی به حساب می‌آید (متقی و سلطانی، ۱۳۹۲: ۴۳). به نظر می‌رسد، سقوط رژیم بعث در عراق نقطه عطفی در مناسبات و روابط دو کشور طی بیش از دو دهه گذشته است. پس از صدام گسترش پیوند بین مردم ایران و عراق ناشی از هویت مذهبی مشترک موجب تکوین و بهبود روابط دو دولت شده است. به قدرت رسیدن شیعیان، محوریت مرجعیت شیعی، احساس تهدیدات مشترک در مقابل داعش، تعاملات مرزی و... از علل نزدیکی دو کشور و گسترش مناسبات دو طرف است (پورحسن و خوشناموند، ۱۳۹۹: ۷۳). این پژوهش تلاش دارد به بررسی و تحلیل عوامل ژئوپلیتیکی موثر بر روابط عراق و ایران طی دو دهه گذشته و بعد از سقوط رژیم بعث بپردازد.

۲- روش تحقیق :

این پژوهش بر اساس هدف کاربردی و بر مبنای ماهیت و روش توصیفی - تحلیلی است. مساله اصلی پژوهش این است که مهمترین عوامل ژئوپلیتیک موثر بر روابط ایران و عراق طی دو دهه گذشته کدام‌اند و رتبه بندی آنها چگونه است؟ اطلاعات پژوهش به دو شیوه مطالعه کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده است. در بررسی ادبیات و پیشینه پژوهش، عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر روابط دو کشور در قالب سه بُعد سیاسی - امنیتی، اقتصادی و فرهنگی استخراج گردید. در مرحله بعد به منظور رتبه بندی این عوامل، پرسشنامه‌ای تنظیم و در اختیار کارشناسان و صاحب نظران قرار گرفت. جامعه آماری این تحقیق را صاحب نظران رشته - های جغرافیای سیاسی، علوم سیاسی، روابط بین الملل و رشته های مرتبط تشکیل می دهند، که با توجه به کمبود نمونه واجد شرایط علمی و تجربی، از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده شد و تعداد ۷۹ پرسشنامه تکمیل شده و مبنای تحلیل قرار گرفت. پرسشنامه علاوه بر زبان فارسی به زبان عربی نیز ترجمه و در اختیار صاحب نظران عراقی قرار گرفت. ۶۲/۳ درصد پاسخ دهندگان ملیت عراقی و ۳۷/۷ درصد ملیت ایرانی داشتند. از مجموع ۷۹ نفر، ۴۸ نفر را مردان و ۳۱ نفر را زنان تشکیل می دادند و به حیث محل اشتغال و وابستگی سازمانی ۵۲ درصد از جامعه نمونه عضو مجامع علمی دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی، ۲۶ درصد شاغل در سازمان‌های اجرایی و دولتی و ۱۸ درصد پژوهشگر آزاده بوده و بقیه گزینه سایر را به عنوان وابستگی سازمانی خود انتخاب کرده‌اند. در نهایت برای تحلیل داده های میدانی پژوهش از روش تحلیل

عامل تأییدی نوع اول در نرم افزار LISREL و برای آزمون استنباطی و آمار توصیفی از نرم افزار SPSS استفاده شده است.

۳- مبانی نظری

۳-۱- ژئوپلیتیک و روابط ژئوپلیتیکی:

در غالب تعاریف ژئوپلیتیک به رابطه جغرافیا بر سیاست تاکید شده است. چنانکه مجتهد زاده در تعریف خود ژئوپلیتیک را دانش مطالعه اثر محیط و موقعیت یا پدیده‌های محیطی چون؛ موقعیت جغرافیایی، شکل زمین، منابع کمیاب، امکانات ارتباطی و انتقالی (زمینی، دریایی، هوایی و فضایی)، و غیره در تصمیم‌گیری‌های سیاسی، به ویژه در مقیاس منطقه‌ای و جهانی می‌داند (مجتهدزاده، ۱۳۹۵: ۱۲۴). تیلور و فلاينت دو جغرافیدان سیاسی دیگر ژئوپلیتیک را علم روابط بین فضا و سیاست می‌دانند که می‌کوشد دانش جغرافیا را در خدمت کنشگران سیاسی قرار دهد (Taylor & Flint, 2018: 246). حافظ نیا بر دو مفهوم مذکور، مفهوم جدید قدرت را نیز اضافه می‌کند و ژئوپلیتیک را دانش روابط متقابل قدرت، سیاست و فضا می‌داند دهد (حافظ نیا، ۱۳۹۶: ۲۲).

به مجموعه روابط بازیگران و کنشگران سیاسی ذیل سه گانه سیاست، جغرافیا و قدرت، روابط ژئوپلیتیک اطلاق می‌شود. هر کدام از این سه عنصر، نقش و کارکرد خاص خود را در شکل‌گیری رابطه ژئوپلیتیک بر عهده دارد. عنصر جغرافیا بستر برقراری رابطه میان دو یا چند بازیگر سیاسی را فراهم می‌آورد؛ عنصر سیاست اراده دو بازیگر سیاسی از ماهیت رابطه را شکل می‌دهد و در نهایت عنصر قدرت مبین شکل الگو، ماهیت و نگرش بازیگران نسبت به یکدیگر است (حافظ نیا، ۱۳۹۶: ۲۲). عوامل ژئوپلیتیکی واحدهای سیاسی نقش مهمی در روابط ژئوپلیتیکی آنها دارند. به این ترتیب، نهادهای سیاسی به لحاظ ویژگی‌ها و ساختارهای جغرافیای طبیعی و انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند، که به لحاظ نقشی که در نظام بین‌الملل بر عهده دارند، با کشورهای دیگر، به ویژه با قدرت‌های منطقه‌ای و جهانی تعامل مثبت یا منفی دارند. توجه به ویژگی‌ها و عوامل ژئوپلیتیک، بازیگران سیاسی به نقاط ضعف و قوت و به طور کلی قدرت ملی و منافع ملی خود آگاه شده و از این عوامل برای اتخاذ راهبردهای سیاست خارجی بهره می‌گیرند. در واقع، تصمیم‌گیران در سیاست خارجی با شناخت کامل عوامل ژئوپلیتیکی بهترین تصمیم را گرفته و از عوامل مثبت در جهت تحقق منافع نهایت بهره را می‌برند و آثار نامطلوب عوامل منفی را به حداقل می‌رسانند (فولر، ۱۳۹۰: ۵۷). لازم به ذکر است روابط ژئوپلیتیکی دارای اشکال متفاوتی همچون تعامل، ائتلاف، اتحاد، رقابت، منازعه، سلطه و... نفوذ می‌باشد. این الگوها تابعی از نحوه ترکیب و تعامل عناصر جغرافیا و سیاست در بستر زمان

است (حافظ نیا، ۱۳۹۶: ۲۲). درک ژئوپلیتیک از سیاست خارجی کشورها نیازمند تحلیل واقع بینانه از فضای جغرافیایی پیرامون یک واحد سیاسی، در مقیاس عملکردی است؛ ازاین جهت ژئوپلیتیک به عنوان یک عرصه مطالعاتی می تواند راهبردهای سیاست خارجی کشورها را تعیین و اولویت های اساسی آن را مشخص سازد (زرقانی و احمدی، ۱۳۹۵: ۶۹).

۳-۲- سیاست بین الملل:

روابط و اعمال متقابل کشورها که در جهت تحصیل و حفظ هدف یا هدف های ملی باشد، سیاست بین المللی نامیده می شود. به عبارت دیگر، به مطالعه اقدام ها و واکنش ها یا پاسخ های دیگران و به طور کلی به اعمال و رفتارهای متقابل دو یا چند واحد سیاسی اطلاق می شود. بدین ترتیب در فرایند مطالعه سیاست بین الملل به طور عمده روابط واحدهای رسمی حکومتی با یکدیگر مورد توجه قرار می گیرند؛ به بیان دیگر رفتارها و کارکردهای بین المللی تا آنجا مورد نظر قرار می گیرند که به گونه ای از طریق دولت ها صورت پذیرند (قوام، ۱۳۹۵: ۲۳). سیاست بین الملل تنها بر مطالعه تحلیل روابط و تعاملات سیاسی دولت ها تاکید و تمرکز می کند. به بیان دیگر سیاست بین الملل فقط ابعاد و جنبه های سیاسی روابط بین الملل مطالعه می شود. سایر ابعاد و روابط میان بازیگران بین المللی در صورتی که روابط سیاسی بین دولتی را تحت تاثیر قرار دهد و ماهیت سیاسی پیدا کند در سیاست بین الملل مطالعه می شود (Dehghani, 2020: 36).

۳-۳- سیاست خارجی: از سیاست خارجی به عنوان بیرونی ترین بخش دولت یاد می شود که ضمن معرفی سیاست های کلان کشور به سایر کنشگران، کلیه اهداف سیاسی و منافع ملی را در سطح بین الملل مورد پیگیری قرار می دهد. به طور کلی، مجموعه گسترده ای از عوامل داخلی و محیطی به اصول و مبانی سیاست خارجی شکل می دهند. ویژگی های فیزیکی و ساختارهای درونی دولت و جامعه بخش مهمی از عوامل داخلی را در بر می گیرند و نظام بین الملل، ساختار و تحولات آن جزء عوامل محیطی هستند (طباطبایی، آسمانی، ۱۳۹۹: ۱۰۳). پیچیدگی سیاست خارجی و تعدد عوامل تاثیرگذار مانع از آن می شود که بتوان به سادگی به شناخت جامعی از آن دست یافت اما باید توجه نمود که رفتار بازیگران در دو قالب مختلف تعریف می شود. برخی مربوط به استراتژی های کلان کشور بوده و برخی دیگر نوعی تاکتیک محسوب می شود. استراتژی کلی و تغییر ناپذیر است و ضرورت و طرح کلی را مشخص می کند اما تا تاکتیک بازی در درون میدان است و چگونگی رسیدن به مقصد را بحث می کند (افتخاری، ۱۳۸۴: ۳).

۳-۴- روابط بین الملل: دولت ها، سازمان ها و نهادهایی که جامعه بین المللی را می سازند، دارای روابط و مناسبات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی هستند که بیانگر روابط متقابل آنهاست؛ آن گونه که این روابط می تواند به صورت های روابط دوستانه (همکاری)، رقابت و تعارض آمیز (ستیز یا مناقشه) باشد. اصطلاح روابط

بین‌الملل به مجموعه اقدامات و کنشهای متقابل واحدهای حکومتی و نیز نهادهای غیردولتی و همچنین روندهای سیاسی میان ملت‌ها اطلاق می‌شود (قوام، ۱۳۸۵: ۱۵). قلمرو دانش روابط بین‌الملل بسیار گسترده و وسیع است. همان طوری که از تعریف فوق پیداست، تمامی داد و ستدها و تعامل بین واحدهای سیاسی (دولت‌ها) و سازمان‌های بین‌المللی و مؤسسات غیر دولتی، در حوزه بررسی و مطالعات این علم قرار می‌گیرد (قادری، ۱۳۷۰: ۲). لازم به ذکر است سیاست بین‌المللی، اخص از روابط بین‌الملل است، زیرا آن چه مربوط به سیاست نیست، خارج از بحث آن است. سیاست بین‌المللی به دو صورت سیاست قدرت یا کشاکش برای قدرت تلقی شده است.

۴- پیشینه تحقیق :

تحلیل ژئوپلیتیکی روابط کشورها مستلزم بررسی و شناسایی علل و عوامل ژئوپلیتیک موثر بر روابط کشورها بر اساس اصول روابط بین‌الملل و رویکردهای سیاست خارجی آنها نسبت به یکدیگر است. بر این اساس، پیشینه تحقیق در دو مبحث اصلی مورد بررسی قرار گرفته است. نخست پژوهش‌های مرتبط با نقش و جایگاه عوامل ژئوپلیتیک بر روابط بین کشورها و دوم پژوهش‌هایی که به بررسی روابط بین دو کشور جمهوری اسلامی ایران و عراق می‌پردازد. این منابع عمدتاً مقالات علمی داخلی و خارجی را در برمی‌گیرد که در ادامه به طور مختصر هر یک بررسی شده و نتایج آنها ارائه می‌گردد.

الف. نقش ژئوپلیتیک در روابط و سیاست خارجی :

- گل کرمی و متقی (۱۴۰۱)، در مقاله‌ای با عنوان «تبیین طیف رفتاری جمهوری اسلامی ایران در منطقه خلیج فارس: تقابل سیاست خارجی وضعیت محور و ژئوپلیتیک موقعیت محور» با روش توصیفی-تحلیلی ابعاد ژئوپلیتیک سیاست خارجی ایران را در خلیج فارس را مورد بررسی قرار می‌دهند. نتایج نشان داده است اساس سیاست خارجی ایران در منطقه خلیج فارس مبتنی بر کدهای ژئوپلیتیکی نبوده است که می‌بایست جمهوری اسلامی ایران رویکرد ژئوپلیتیک محور را در دستور کار سیاست خارجی خود قرار دهد.
- احمدی مقدم و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر ارتقاء قدرت منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران» به بررسی و تحلیل عوامل ژئوپلیتیکی پرداخته‌اند که در افزایش قدرت ملی و به تبع آن در ارتقاء وزن و منزلت ژئوپلیتیکی ایران موثر بوده‌اند. پژوهش با روش توصیفی-زمینه‌ای به این نتیجه رسیده است که قدرت منطقه‌ای ج.ا.ایران در وضعیت تعادل و پایداری است و قابلیت رقابت فعال را نیز با سایر رقبای همراه دارد.
- پارسایی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «شناسایی عوامل ژئوپلیتیک مؤثر در سیاست خارجی» به بررسی نقش عوامل ژئوپلیتیک بر روابط مبتنی بر ادراکات و گرایش‌های دولت‌ها می‌پردازند. نویسندگان در

این پژوهش ۵۶ عامل را در قالب ۷ مولفه: جمعیتی، اقتصادی، سیاسی، دفاعی - امنیتی، منطقه‌ای و جهانی و علمی - برنامه‌ای است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد شناخت کافی و قدرت لازم برای بهره‌برداری از ظرفیت‌های ژئوپلیتیک منجر به بروز نقش منفی عوامل ژئوپلیتیک می‌شود.

- قربانی نژاد (۱۳۹۷)، در مقاله خود به تبیین نقش عوامل ژئوپلیتیک در تنش بین کشورها پرداخته است. عوامل اصلی معرفی شده در این پژوهش شامل عوامل فرهنگی (ژئوکالچر)، عوامل سرزمینی (قلمروی) عوامل ژئواکونومیک (اقتصادی)، عوامل سیاسی، عوامل ژئواستراتژیک، عوامل هیدروپولیتیک، عوامل زیست محیطی و عوامل فضای مجازی است که هر یک زیرمجموعه‌های خرد دیگری را نیز در بر دارد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد این عوامل به تناسب ماهیت و کارکرد خود در کاهش یا تشدید تنش و منازعه بین کشورها نقش داشته‌اند.

- فتحی و همکاران (۱۳۹۷)، در پژوهش خود با عنوان «پیوند کد و ژنگان ژئوپلیتیک در سیاست خارجی: مطالعه موردی جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی»، بیان می‌دارند که سیاست خارجی متقابل عربستان و ایران متأثر از تقابل کد/ژئومهای ژئوپلیتیک است. بر اساس یافته‌های پژوهشگران عوامل موثر بر ژنگان ژئوپلیتیک دو کشور عبارتند از: نقش رهبران و تصمیم گیرندگان سیاسی، توسعه سیاسی طبقه حاکم و ملت، اراده و فضای ذهنی حاکمان سیاسی و فضای استراتژیک حاکم بر منطقه

- صیادی و سنایی (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «عوامل ژئوپلیتیک تأثیرگذار بر تغییر نگاه سیاست خارجی ایران از غرب به شرق با تأکید بر روسیه»، به این نتیجه رسیده‌اند که اهمیت ژئوپلیتیک پس از جنگ سرد دو برابر شده است و در خصوص سیاست خارجی ایران، راهبرد نگاه به شرق آن، با توجه به موقعیت جغرافیایی - سیاسی ایران، به راهبرد منطقه‌گرایانه در منظومه ژئوپلیتیکی این کشور تبدیل شده است.

- حسین پورپویان (۱۳۹۲) در مقاله خود با عنوان «تبیین مولفه‌های جغرافیایی و ژئوپلیتیکی روابط در مناطق ژئوپلیتیکی» به بررسی و تحلیل این مولفه‌ها در سه مقیاس منطقه‌ای، پیرامونی و جهانی پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد سیزده متغیر شامل موقعیت جغرافیایی، عامل همسایگی، تعداد همسایگان، کدهای ژئوپلیتیکی، حکومت‌های ایدئولوژیک، بار استراتژیک مکان‌ها، درجه امنیت و ثبات منطقه‌ای، اتحادیه‌های منطقه‌ای، وزن ژئوپلیتیکی بر روابط کشورها در مناطق مختلف ژئوپلیتیک موثر بوده است

- موسوی شهیدی و احمدی کرویچ (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان «زمینه‌های تعامل، رقابت و تنش در روابط ژئوپلیتیکی ایران و آذربایجان» موقعیت ژئوپلیتیک کشورها را متأثر از عواملی مانند جنگ و انقلاب و ... در تغییر و تحول می‌دانند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد روابط دو کشور ایران و آذربایجان در سه دهه گذشته متفاوت و متغیر بوده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد عواملی مانند رودخانه ارس، انتقال نفت

آذربایجان به بازارهای جهانی، بحران قره‌باغ، روابط آذربایجان با آمریکا و رژیم صهیونیستی، اقدام‌های خصمانه و تحریک‌آمیز علیه امنیت ملی ایران منجر به تنش و رقابت دو کشور شده و عواملی همچون درهم‌تنیدگی ژئوپلیتیکی دو کشور، ظرفیت مناسب همکاری ژئواکونومیک، تنگنای ژئوپلیتیکی آذربایجان، پیوستگی و مجاورت جغرافیایی، تعاملات فرهنگی و مذهبی موجب همگرایی گردیده است.

ب. بررسی روابط ایران و عراق:

- زینالی اقدم و همکاران (۱۴۰۱)، در مقاله خود با عنوان «بسترهای روابط راهبردی جمهوری اسلامی ایران در ایجاد و استقرار ثبات سیاسی در عراق (۲۰۰۳ الی ۲۰۲۰)»، به قدرت رسیدن شیعیان را در نظام سیاسی جدید عراق را عامل حسن روابط دو کشور می‌داند. نتایج پژوهش نشان داده است که مولفه‌های ژئوپلیتیکی، ژئواکونومیک و فرهنگی روابط ایران و عراق، ساختار سیاسی جدید عراق، ژئوپلیتیک شیعه و روابط ایران و عراق، شکل‌گیری گروه‌های تکفیری سلفی از جمله بسترهای راهبردی سیاسی ج.ا. ایران در ایجاد ثبات سیاسی عراق است.
- الیاسری (۲۰۱۴) پژوهشگری عراقی در پژوهش خود به بررسی و تحلیل سیاست خارجی ایران در قبال عراق پس از حمله آمریکا به این کشور پرداخته است. به اعتقاد این پژوهشگر سیاست خارجی ایران بعد از حمله آمریکا به عراق و سقوط رژیم بعث نقطه عطفی در مناسبات بین ایران و کشورهای منطقه است. اگر چه نگرش برخی از افراد به ایران در این قضیه همراه با بدبینی بوده و در آغاز ایران را متهم به پشت پرده حوادث خشونت‌آمیز عراق و تجزیه این کشور می‌دانستند.
- نامی و محمد پور در پژوهش خود با عنوان جغرافیای کشور عراق با تاکید بر مسائل ژئوپلیتیک، به بررسی ابعاد مختلف جغرافیای طبیعی و انسانی کشور عراق و کارکردهای ژئوپلیتیکی آن پرداخته است. پژوهشگران در این اثر ضمن توصیف موقعیت جغرافیایی و مرزهای سیاسی و ارائه اطلاعات کلی درباره این کشور، به ارزیابی شاخص‌های انسانی، طبیعی و اقتصادی این کشور می‌پردازد. این پژوهش در قالب یک فصل مستقل، اطلاعاتی درباره ویژگی‌های ژئوپلیتیک عراق شامل موقعیت دریایی، هوایی، کارکرد مرزها و الگوهای فضایی در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد.
- مرادی و حیدری (۱۴۰۱) در مقاله خود با استفاده از الگوی مفهومی پیتزهاگت به بررسی زمینه‌های منازعه ایران و عراق پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد برخی متغیرها چون اختلاف بر سر بهره برداری از رودهای مرزی و همچنین منابع مشترک مرزی، وجود اقلیت‌های قومی یکسان در مرزهای دو کشور و ... بر روابط دو کشور موثر بوده و منجر به تشدید منازعه می‌شوند.

- گودرزی و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «تبیین پیشران‌های کلیدی آینده روابط ایران و عراق در افق ۱۴۱۰»، عراق را از همسایگان مهم و تاثیرگذار ایران با توجه به موقعیت ژئوپلیتیک آن می‌دانند. محققان با استفاده از روش‌های آینده پژوهی شش پیشران کلیدی را موثر بر روابط دو کشور معرفی کرده‌اند که عبارتند از: راه پیمایی اربعین، اشتراکات فرهنگی، حمایت و کمک‌های ایران به گروه‌های مسلح در عراق، قربت مذهبی شیعی، تهدیدات و منافع مشترک، تقابل نظم عربی با هلال شیعی.
- العامری (۲۰۲۲) در مقاله خود تاثیر متغیر عربستان بر روابط عراق و ایران پس از سال ۲۰۱۱ را مورد بررسی قرار داده است. نویسنده خروج امریکا از عراق را دستاورد ژئوپلیتیکی مهمی دانسته که تغییری کیفی در روابط عراق و ایران به نفع ایران ایجاد کرده است. در مقابل این وضعیت عربستان را بر آن داشته است تا نفوذ موثرتری در برابر ایران در عراق داشته باشد تا مانع اجرای پروژه‌های آن در عراق و منطقه عربی گردد. همچنین یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد جمهوری اسلامی ایران توانسته است با تحکیم روابط سیاسی- امنیتی و اقتصادی با نخبگان حاکم در عراق بر سیاست‌های این کشور تاثیر گذاشته و این امر موجب خشم تصمیم‌گیران در عربستان شده است.
- یونس (۲۰۲۲)، در پژوهشی، نقش ایران را به عنوان بازیگر منطقه‌ای در سیاست خارجی عراق مورد بررسی قرار داده است. نویسنده بیان می‌کند پس از سال ۲۰۰۳، عراق تلاش کرده تا روابط سالم منطقه‌ای و بین‌المللی را بر اساس اصول صلح‌آمیز ایجاد کند و امنیت منطقه و بین‌المللی را تهدید نکند. در میان این قدرت‌های منطقه‌ای، مؤثرترین و تأثیرگذارترین قدرت در سیاست خارجی عراق، ایران است. در نتیجه روابط و منافع که دو کشور را به هم پیوند می‌دهد، آنها راهبردهای مختلفی را برای تامین منافع ملی خود در عراق دنبال می‌کنند تا عراق بخشی از پروژه اسلامی- منطقه‌ای آن باشد.
- سیمبر و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «منابع قدرت هوشمند جمهوری اسلامی ایران در عراق پس‌داعش و تهدیدهای پیش رو»، عوامل قدرت را ترکیبی از منابع نرم و سخت معرفی می‌کند که محور ماندگاری روابط دوستان دو کشور بوده است. منابع سخت شامل حمایت نظامی ایران در برابر داعش است. اما در دوران پس‌داعش چالش‌هایی در روابط بوجود آمده است. روابط تاریخی، اقتصادی، مذهبی دو کشور نیز از جمله عوامل نرم است اما حضور سیاست‌مداران ناهم‌سو، رقبای منطقه‌ای، حضور امریکا در عراق و .. از جمله چالش‌های موجود است.
- عبد و همکاران (۲۰۱۹) در مقاله‌ای اقدام به تحلیل عوامل مؤثر بر تجارت خارجی عراق با استفاده از مدل جاذبه با کشور ایران نموده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد، هزینه‌های حمل‌ونقل و فاصله اقتصادی بر جریان‌های تجاری بین عراق و ایران تأثیر مثبت یا منفی داشته است.

- شریعتی (۱۳۹۶) در پژوهش خود روابط دو کشور ایران و عراق را علی‌رغم تشابهات فراوان، دارای مشکلاتی در راستای همگرایی می‌داند. نویسنده مهم‌ترین مانع در این مسیر را در ساختار دولتهای دو کشور بیان می‌کند و نقش مولفه‌های انسدادی ساختاری در روند همگرایی منطقه‌ای ایران و عراق را مورد بررسی قرار می‌دهد. نتایج نشان داده است پیامدهای حاصل از تداوم حاکمیت ساختار اقتصاد نفتی مهمترین عامل انسداد است.
- هاشمی و همکاران (۱۳۹۶)، در مقاله خود به بررسی عوامل موثر روابط ایران و عراق از دیدگاه علم ژئوپلیتیک پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد با توجه به افزایش وزن عناصر همگرا با ج.ا.ایران، گرایش‌های عراق به همکاری با ایران بیشتر شده است و بنیان‌های ژئوپلیتیک موثر بر روابط دو کشور عبارتند از: اولویت در تعاملات اقتصادی با محوریت انرژی، تعامل با کردها، تقویت جبهه مقاومت، روابط مذهبی برپایه مذهب شیعی، تنگناهای ژئوپلیتیک عراق.
- خلیلی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله خود با عنوان «مدلسازی ژنوم‌های ژئوپلیتیک تأثیرگذار بر سیاست خارجی ایران و عراق»، عوامل قومیت کرد، مذهب شیعه، محدودیت دسترسی به آبهای آزاد، معضل هیدروپلیتیکی را کدهای ژئوپلیتیک عراق و تعدد قومیت، مرکزیت شیعه، دسترسی به آبهای آزاد، فرادستی هیدروپلیتیکی و مرکزیت نژاد آریایی را کدهای ایران بیان می‌دارد.
- الشجیری (۲۰۱۵)، در پژوهشی اقدام به بررسی مبانی و عوامل تعیین کننده همکاری و روابط اقتصادی عراق و ایران نموده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد هر دو کشور در یک منطقه جغرافیایی با اهمیت استراتژیک اقتصادی و سیاسی قرار دارند، لکن تاکنون در زمینه توسعه روابط اقتصادی و استفاده از مزیت‌های نسبی دو طرف اقدامات کافی صورت نگرفته است و با توجه به قابلیت‌های اقتصادی دو طرف زمینه برای گسترش همکاری‌های اقتصادی بسیار فراهم است.
- مصطفی احمد (۲۰۱۱) در مقاله خود به بررسی نقش عامل کردی در روابط ایران و عراق پرداخته است. وی اهمیت موضوع کردها را به دلیل حساسیت ژئوپلیتیکی کردستان و وجود این قوم در دو کشور و اختلاف سیاست‌های دو کشور در قبال کردها می‌داند و این مساله را از برجسته‌ترین عوامل تأثیرگذار دو کشور معرفی کرده است. همچنین نگارنده احتمال ادغام کل کردها در عراق و ترکیه را با فارس‌ها به عنوان نژاد آریایی را مطرح می‌کند. از سویی بافت کردی در بین دو کشور موجب همکاری و یکپارچگی نیز خواهد شد. در مجموع این عامل وسیله‌ای برای توسعه حساب‌های سیاسی، مدیریت اختلافات و خواهد بود.
- الربیعی (۲۰۰۸) در مقاله خود به بررسی آینده روابط ایران و عراق پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد حضور مستقیم آمریکا [در سال نگارش مقاله] عامل مهمی در روابط دو کشور بوده است. همچنین

یکی از مهمترین علل اختلافات دو کشور را در طول نیم قرن گذشته ماهیت نظام‌های سیاسی از دوران پهلوی و عراق رادیکال، دولت صدام و نوع حکومت امام خمینی می‌داند.

- مخری^۱ (۲۰۰۵)، در مقاله خود به نقش دین/مذهب در روابط ایران و عراق می‌پردازد. در گام نخست نویسنده تأثیرات مذهب و ایدئولوژی انقلاب اسلامی بر روابط خارجی ایران را بررسی می‌کند که بر این اساس انتظار می‌رفت عراق پس از صدام نیز هم‌نوا با حکومت شیعی ایران حرکت کند، اما در عمل این اتفاق نیفتاده است.

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد در غالب پژوهش‌ها عوامل ژئوپلیتیکی نقش موثری در روابط بین کشورها داشته‌اند. این عوامل هم از ماهیت طبیعی برخوردار بوده و هم به ویژگی‌های جغرافیای انسانی و اقتصادی دو کشور مرتبط هستند. همچنین در مورد عوامل سیاسی، اقتصادی و ژئوپلیتیکی موثر بر روابط عراق و ایران در طی چهار دهه گذشته نیز پژوهش‌های مختلفی صورت گرفته است که عمدتاً به طور محدود بر یک بُعد خاص تمرکز داشته و نقش عوامل و مولفه‌های محدودی را در روابط دو کشور مورد بررسی قرار داده‌اند. یافته‌های این پژوهش‌ها نشان می‌دهد عوامل و مولفه‌های ژئوپلیتیک مختلفی چون موقعیت ژئوپلیتیک عراق، اکثریت شیعه در دو کشور، وجود اماکن مقدس مذهبی و نمادهای آن در قالب عزاداری‌ها و پیاده روی اربعین، تنگنای ژئوپلیتیک عراق در دسترسی به آبهای آزاد، تعصب‌های قومی و عربی، رویکرد‌های متفاوت در سیاست خارجی دو کشور، اختلافات مرزی و سرزمینی بر روابط دو کشور تأثیر داشته‌اند.

۵- یافته‌های پژوهش:

۵-۱- یافته‌های توصیفی

پس از تکمیل پرسشنامه‌های پژوهش، اطلاعات توصیفی مربوط به گویه‌های تحقیق و ابعاد اصلی متناظر با آن در نرم افزار SPSS محاسبه گردید. همان طور که در جدول زیر قابل مشاهده است در بُعد سیاسی-امنیتی ۱۳ گویه (سؤال) بررسی گردیده است. از این میان گویه (متغیر) «فروپاشی رژیم بعث و ارتقاء جایگاه سیاسی شیعیان در عراق» با میانگین ۴/۲۸، متغیر «کمک‌های دفاعی و نظامی ایران به عراق در دوران مبارزه با داعش» با میانگین ۴/۱۳ و در نهایت متغیر «احساس تهدید مشترک در مقابل تروریسم و افراط‌گری مذهبی» از منظر پاسخ‌دهندگان به ترتیب دارای بیشترین تأثیر مثبت بر روابط دو کشور بوده‌اند. در مقابل، متغیر «اختلاف تاریخی دو کشور در شط العرب» (اروند رود) با میانگین ۳/۳۲ و نیز متغیر «حافظه تاریخی جنگ

ایران و عراق « با میانگین ۳.۲۳ دارای بیشترین تاثیر در تضعیف روابط دو کشور در طی دو دهه اخیر بوده اند

جدول ۱: درصد پاسخ و میانگین امتیاز گویه‌های بعد سیاسی - امنیتی

کد سوال	گویه	درصد فروانی پاسخ در طیف لیکرت					میانگین امتیازات	رتبه
		خ.ک	ک	م	ز	خ.ز		
P_Q01	فروپاشی رژیم بعث و ارتقاء جایگاه سیاسی شیعیان در عراق	۱.۴	۲.۹	۱۴.۵	۳۱.۹	۴۹.۳	4.28	۱
P_Q02	احساس تهدید مشترک در مقابل تروریسم و افراط‌گری مذهبی	۲.۹	۱.۴	۱۷.۴	۵۲.۲	۲۶.۱	3.97	۳
P_Q03	خطر تجزیه طلب‌گردی در مرز مشترک	۲.۹	۸.۷	۴۰.۶	۴۰.۶	۷.۲	3.41	۵
P_Q04	دیدگاه‌های مشترک و حضور هر دو کشور در جبهه مقاومت	۰.۰	۱۰.۱	۲۷.۵	۴۷.۸	۱۴.۵	3.67	۴
P_Q05	کمک‌های دفاعی و نظامی ایران به عراق در دوران مبارزه با داعش	۰.۰	۱.۴	۲۰.۳	۴۲	۳۶.۲	4.13	۲
P_Q06	اختلافات مرزی دو کشور در مدیریت و کنترل امنیتی مرزهای مشترک	۱.۴	۱۳	۴۹.۳	۲۶.۱	۱۰.۱	3.30	۷
P_Q07	اختلاف تاریخی دو کشور در شط العرب (اروند رود)	۱.۴	۸.۷	۵۶.۵	۲۳.۲	۱۰.۱	3.32	۶
P_Q08	تنگنای جغرافیایی عراق در دسترسی مناسب به سواحل خلیج فارس	۰.۰	۲۱.۷	۴۰.۶	۳۱.۹	۵.۸	3.22	۹
P_Q09	اقدامات نیروهای معارض کرد علیه ایران مستقر در اقلیم کردستان عراق	۵.۸	۲۰.۳	۴۴.۹	۲۰.۳	۸.۷	3.06	۱۱
P_Q10	رقابت‌های ژئوپلیتیکی همسایگان عرب عراق و سازمان‌های منطقه‌ای عربی با ایران	۲.۹	۱۸.۸	۴۷.۸	۲۷.۵	۲.۹	3.09	۱۰
P_Q11	رویکرد نسبتاً متفاوت دو کشور عراق و ایران در ارتباط با آمریکا	۲.۹	۱۷.۴	۵۶.۵	۲۰.۳	۲.۹	3.03	۱۲
P_Q12	حضور و فعالیت جناح‌های سیاسی عراقی مخالف جمهوری اسلامی ایران	۴.۳	۳۰.۴	۳۳.۳	۲۴.۶	۷.۲	3.00	۱۳
P_Q13	حافظه تاریخی جنگ ایران و عراق	۴.۳	۲۴.۶	۲۴.۶	۳۶.۲	۱۰.۱	3.23	۸
میانگین کل (بعد سیاسی - امنیتی)		۳.۴۴						

در بُعد اقتصادی پرسشنامه، ۶ گویه (سؤال) مورد سنجش واقع شده است. همان گونه که در جدول زیر مشاهده می‌شود، متغیر «حضور گردشگران عراقی در ایران» با میانگین ۳/۹۱ و متغیر «ارتباطات و تعاملات گسترده مرزی و وجود مرز طولانی بین دو کشور» با میانگین ۳.۷۴ دارای بالاترین تاثیر در بهبود روابط دو کشور بوده اند و در مقابل، متغیر «اختلافات هیدروپلیتیکی دو کشور در بهره‌برداری از آب رودهای مشترک مرزی» با میانگین ۳.۶۱ و متغیر «اختلافات دو کشور در مرزهای دریایی و بهره‌برداری از منابع مشترک دریایی در خلیج فارس» با میانگین ۳.۱۳ دارای بیشترین تاثیر در تضعیف روابط دو کشور بوده اند.

جدول ۲: درصد پاسخ و میانگین امتیاز گویه‌های بعد اقتصادی

کد	گویه	درصد فروانی پاسخ در طیف لیکرت						میانگین رتبه
		خ.ک	ک	م	ز	خ.ز	امتیازات	
E_Q14	ارتباطات و تعاملات گسترده مرزی و وجود مرز مشترک طولانی بین دو کشور	۱.۴	۵.۸	۲۴.۶	۵۳.۶	۱۴.۵	3.74	۲
E_Q15	حضور گردشگران عراقی در ایران (گردشگری مذهبی، طبیعی، سلامت و...)	۰.۰	۵.۸	۲۴.۶	۴۲	۲۷.۵	3.91	۱
E_Q16	نیازهای اقتصادی و روابط تجاری ایران-عراق	۱.۴	۷.۲	۲۶.۱	۵۰.۷	۱۴.۵	3.70	۳
E_Q17	ایجاد کریدورهای ارتباطی مشترک بین دو کشور	۲.۹	۱۰.۱	۴۴.۹	۳۱.۹	۱۰.۱	3.36	۵
E_Q18	اختلافات هیدروپلیتیکی دو کشور در بهره‌برداری از آب رودهای مشترک مرزی	۱.۴	۱۰.۱	۲۹	۴۴.۹	۱۴.۵	3.61	۴
E_Q19	اختلافات دو کشور در مرزهای دریایی و بهره‌برداری از منابع مشترک دریایی در خلیج فارس	۲.۹	۲۱.۷	۴۲	۲۶.۱	۷.۲	3.13	۶
میانگین کل (بعد اقتصادی)							۳.۵۷	

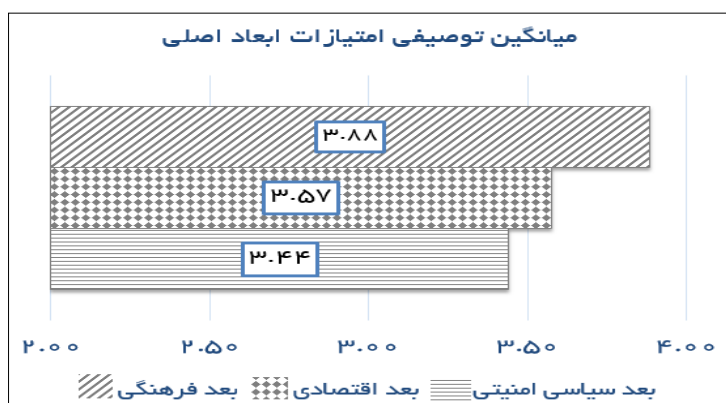
در بُعد فرهنگی هفت پرسش مطرح شده است. همچنان که در جدول ۳ مشخص است متغیر «پیاده‌روی اربعین و پوشش‌های مردمی در مواکب اربعین» با میانگین ۴/۲۹ در رتبه اول و با اختلاف اندکی متغیر «وجود اماکن مقدس زیارتی در دو کشور» با میانگین ۴/۲۶ و متغیر «حضور مرجعیت شیعی و حوزه‌های علمیه در دو کشور» با امتیاز ۴/۰۹ به ترتیب دارای بیشترین تاثیر در بهبود روابط دو کشور بوده اند و در مقابل گویه «تفاوت در زبان ملی و انگاره‌های متفاوت هویتی (عرب-عجم)» با امتیاز ۳/۵۷ دارای بیشترین تاثیر در تضعیف روابط دو کشور بوده است.

جدول ۳: درصد پاسخ و میانگین امتیاز گویه‌های بعد فرهنگی

کد	گویه	درصد فروانی پاسخ در طیف لیکرت					میانگین امتیازات	رتبه
		خ.ک	ک	م	ز	خ.ز		
C_Q20	پیشینه تاریخی و فرهنگی مشترک بین دو کشور	۱.۴	۱۱.۶	۳۳.۳	۴۷.۸	۵.۸	3.45	۷
C_Q21	اکثریت جمعیت شیعه در ایران و عراق	۱.۴	۷.۲	۱۴.۵	۵۲.۲	۲۴.۶	3.91	۴
C_Q22	وجود اماکن مقدس زیارتی در دو کشور	۱.۴	۲.۹	۱۵.۹	۲۷.۵	۵۲.۲	4.26	۲
C_Q23	پیاده‌روی اربعین و پوشش‌های مردمی در مواکب اربعین	۱.۴	۱.۴	۱۸.۸	۲۳.۲	۵۵.۱	4.29	۱
C_Q24	حضور مرجعیت شیعی و حوزه‌های علمیه در دو کشور	۱.۴	۲.۹	۱۴.۵	۴۷.۸	۳۳.۳	4.09	۳
C_Q25	دیپلماسی علمی و حضور دانشجویان عراقی در دانشگاه‌های ایران	۰.۰	۷.۲	۹.۱	۳۹.۱	۱۴.۵	3.61	۵
C_Q26	تفاوت در زبان ملی و انگاره‌های متفاوت هویتی (عرب-عجم)	۰.۰	۱۴.۵	۳۱.۹	۳۶.۲	۱۷.۴	3.57	۶
میانگین کل (بعد فرهنگی)							۳.۸۸	

در مجموع بر اساس آمار توصیفی حاصل از میانگین امتیازات گویه‌های هر یک از ابعاد اصلی تحقیق شامل بُعد سیاسی-امنیتی، اقتصادی و بُعد فرهنگی مشخص شد، بُعد فرهنگی با میانگین ۳/۸۸ دارای بیشترین اثرگذاری بر روابط دو کشور در دو دهه اخیر بوده است، سپس بُعد اقتصادی با میانگین ۳/۵۷ و در نهایت

بُعد سیاسی-امنیتی با میانگین ۳/۴۴ دارای تأثیر کمتر بر روابط دو کشور از دیدگاه جامعه آماری پژوهش بوده است.

نمودار ۱: میانگین توصیفی امتیازات ابعاد اصلی تحقیق

۲-۵- یافته‌های استنباطی:

همان طور که پیشتر ذکر شد عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر روابط عراق و ایران در دو دهه اخیر، از بررسی کتابخانه‌ای- اسنادی و نیز مصاحبه با نخبگان حوزه سیاسی، به دست آمده است که در قالب سه بُعد سیاسی-امنیتی، اقتصادی و فرهنگی سؤالات (گویه‌ها) پرسشنامه را شکل داده‌اند. در مرحله اول میزان توان مدل تحقیق یا عوامل (شاخص‌ها) و گویه‌های متناظر که محقق به کشف و استخراج آنها پرداخته است، در سنجش تأثیر آن بر متغیر وابسته تحقیق یعنی روابط دو کشور، مورد بررسی قرار گرفته است. این امر در واقع روایی پرسشنامه را نیز مورد بررسی قرار می‌دهد. بدان معنا که آیا شاخص‌ها و گویه‌های آن، هدف از تحقیق را به خوبی برآورده می‌سازد یا خیر. بدین منظور از مدل تحلیل عاملی تأییدی^۱ استفاده شده است. مهم ترین هدف تحلیل عاملی تأییدی، تعیین میزان توان مدل و عوامل از قبل تعریف شده با مجموعه‌ای از داده‌های مشاهده شده است. به عبارتی تحلیل عاملی تأییدی درصدد تعیین این مسأله است که آیا تعداد عامل‌ها و بارهای متغیرهایی که روی این عامل‌ها اندازه گیری شده‌اند با آنچه بر اساس تئوری و مدل نظری انتظار می‌رفت، انطباق دارد یا خیر؟ برای انجام این آزمون از نرم افزار LISREL استفاده شده است که در آن مدل تحقیق بر اساس یافته‌های پژوهش ترسیم گردیده و روابط بین گویه‌های تحقیق و شاخص‌های اصلی با فلش‌های جهت دارد مشخص می‌شود. پس از آن مدل در نرم‌افزار به اجرا در آمده و بار عاملی و دیگر آماره-های آن محاسبه می‌شود. در پژوهش حاضر از تحلیل عامل مرتبه اول^۲ استفاده گردیده است.

^۱ CFA :Confirmatory Factor Analysis

^۲ -First order confirmatory factor analysis

۱-۲-۵- تحلیل بار عاملی گویه‌های پژوهش:

رابطه ساختاری بین گویه‌های تحقیق و ابعاد اصلی آن با استفاده از بار عاملی نشان داده می‌شود. بار عاملی مقداری بین صفر و یک است. اگر بار عاملی کمتر از $0/3$ باشد رابطه ضعیف در نظر گرفته شده و از آن صرف‌نظر می‌شود. بار عاملی بین $0/3$ تا $0/6$ قابل قبول است و اگر بزرگتر از $0/6$ باشد نشان از مطلوبیت بسیار بالای روابط گویه‌ها با ابعاد اصلی دارد. نتایج بررسی بار عاملی سوالات پرسشنامه پژوهش (گویه‌ها) بر اساس نتایج مدل، در شکل (۲) قابل مشاهده است. به طور کلی مشخص شده که عموم سوالات پرسشنامه دارای بار عاملی بالاتر از $0/3$ می‌باشند. این امر نشان دهنده این است که سوالات پرسشنامه محقق‌ساخته گویه‌های مناسبی برای بساخت مدل تحقیق یا سنجش میزان تأثیر عوامل و شاخص‌های بر متغیر وابسته تحقیق می‌باشند. مقادیر آماره (T-Values) که در شکل (۳) نشان داده شده است، معناداری رابطه بین گویه‌های تحقیق و شاخص‌های متناظر با آن را بررسی می‌کند. این مقدار در سطح معناداری $0/05$ می‌بایست بیش از $1/96$ باشد که در این صورت نشان‌دهنده این است که بار عاملی بدست آمده برای هر یک از سوالات و بعد اصلی آن معنادار می‌باشد. در ادامه مطلب مهم‌ترین متغیرهای ژئوپلیتیکی موثر بر بهبود یا تضعیف روابط ایران و عراق در طی دو دهه گذشته بر مبنای سه بُعد سیاسی-امنیتی، اقتصادی و فرهنگی بر مبنای نتایج تحلیل عاملی و بار عاملی محاسبه شده و همچنین مقدار آماره تی مورد بررسی قرار گرفته است.:

بُعد سیاسی-امنیتی: طبق نتایج به دست آمده از تحلیل عاملی و بر اساس بار عاملی محاسبه شده در مدل که در جدول ۴ نشان داده شده است، امتیاز بار عاملی و مقدار آماره تی سه گویه P_Q02 (احساس تهدید مشترک در مقابل تروریسم و افراط‌گری مذهبی) با بار عاملی $0/68$ و مقدار آماره تی برابر با $2/93$ و همچنین گویه P_Q05 (کمک‌های دفاعی و نظامی ایران به عراق در دوران مبارزه با داعش) با بار عاملی $0/61$ و مقدار آماره تی برابر با $3/52$ و سومین گویه P_Q01 (فروپاشی رژیم بعث و ارتقاء جایگاه سیاسی شیعیان در عراق) با بار عاملی $0/56$ و مقدار آماره تی برابر با $3/98$ ؛ نشان‌دهنده معنادار بودن رابطه بین متغیرها و تأثیر این سه گویه بر بهبود روابط دو کشور است. در مقابل دو گویه P_Q11 (رویکرد متفاوت دو کشور عراق و ایران در ارتباط با آمریکا) با بار عاملی $0/45$ و مقدار آماره تی برابر با $6/86$ و همچنین گویه P_Q07 (اختلاف تاریخی دو کشور در شط العرب) با بار عاملی $0/67$ و مقدار آماره تی برابر با $5/07$ نشان‌دهنده معنادار بودن رابطه بین متغیرها و تأثیر گذاری آنها بر تضعیف روابط دو کشور است.

جدول ۱: مقادیر بار عاملی و آماره تی گویه‌های بُعد امنیتی- اقتصادی

کد	گویه (سوال)	بار عاملی (Factor Loading)	آماره تی (T-Value)
P_Q01	فروپاشی رژیم بعث و ارتقاء جایگاه سیاسی شیعیان در عراق	0/56	3/98
P_Q02	احساس تهدید مشترک در مقابل تروریسم و افراط‌گری مذهبی	0/68	2/93
*P_Q03	خطر تجزیه طلب‌گردی در مرز مشترک	0/11	0/82
P_Q04	دیدگاه‌های مشترک و حضور هر دو کشور در جبهه مقاومت	0/23	1/84
P_Q05	کمک‌های دفاعی و نظامی ایران به عراق در دوران مبارزه با داعش	0/61	3/52
P_Q06	اختلافات مرزی دو کشور در مدیریت و کنترل امنیتی مرزهای مشترک	0/51	4/27
P_Q07	اختلاف تاریخی دو کشور در شط العرب	0/67	5/07
P_Q08	تنگنای جغرافیایی عراق در دسترسی مناسب به سواحل خلیج فارس	0/59	5/00
P_Q09	اقدامات نیروهای معارض کرد علیه ایران مستقر در اقلیم کردستان عراق	0/56	4/75
P_Q10	رقابت‌های ژئوپلیتیکی همسایگان عرب عراق و سازمان‌های منطقه‌ای عربی با ایران	0/42	3/38
P_Q11	رویکرد متفاوت دو کشور عراق و ایران در ارتباط با آمریکا	0/45	6/86
P_Q12	حضور و فعالیت جناح‌های سیاسی عراقی مخالف جمهوری اسلامی ایران	0/52	4/33
P_Q13	حافظه تاریخی جنگ ایران و عراق	0/45	3/68

(Authors, 2024)

بُعد اقتصادی: طبق نتایج به دست آمده از تحلیل عاملی و بر اساس بار عاملی محاسبه شده در مدل که در جدول ۵ نشان داده شده است، امتیاز بار عاملی و مقدار آماره تی دو گویه E_Q15 (حضور گردشگران عراقی در ایران (گردشگری طبیعی، سلامت و...)) با بار عاملی ۰.۳۴ و مقدار آماره تی برابر با ۲.۷۵ و همچنین گویه E_Q14 (ارتباطات و تعاملات گسترده مرزی و وجود مرز مشترک طولانی بین دو کشور) با بار عاملی ۰.۳۲ و مقدار آماره تی برابر با ۲.۵۹؛ نشان‌دهنده معنادار بودن رابطه بین متغیرها و تاثیر آن بر بهبود روابط دو کشور است. در مقابل دو گویه E_Q19 (اختلافات دو کشور در مرزهای دریایی و بهره‌برداری از منابع مشترک دریایی در خلیج فارس) با بار عاملی ۰.۶۱ و مقدار آماره تی برابر با ۵.۱۴ و همچنین گویه E_Q18 (اختلافات هیدروپلیتیکی دو کشور در بهره‌برداری از رودهای مرزی) نشان‌دهنده معنادار بودن رابطه بین متغیرها و تاثیر گذاری آنها بر تضعیف روابط دو کشور است.

جدول ۲: مقادیر بار عاملی و آماره تی گویه‌های بعد اقتصادی

کد	گویه (سوال)	بار عاملی (Factor Loading)	آماره تی (T-Value)
E_Q14	ارتباطات و تعاملات گسترده مرزی و وجود مرز مشترک طولانی بین دو کشور	0/32	2/59
E_Q15	حضور گردشگران عراقی در ایران (گردشگری طبیعی، گردشگری سلامت و...)	0/34	2/75
E_Q16	نیازهای اقتصادی و روابط تجاری ایران-عراق	0/31	1/94
*E_Q17	ایجاد کریدورهای ارتباطی مشترک بین دو کشور	0/19	1/52
E_Q18	اختلافات هیدروپلیتیکی دو کشور در بهره‌برداری از آب رودهای مشترک مرزی	0/58	4/85
E_Q19	اختلافات دو کشور در مرزهای دریایی و بهره‌برداری از منابع مشترک دریایی در خلیج فارس	0/61	5/14

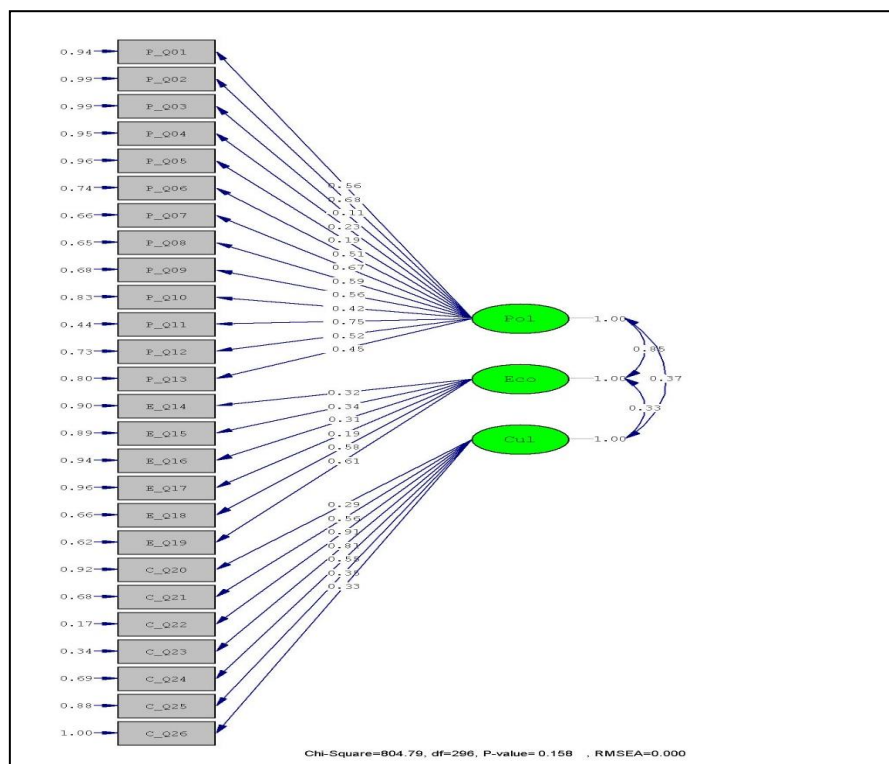
(Authors, 2024)

بعد فرهنگی: طبق نتایج به دست آمده از تحلیل عاملی و بر اساس بار عاملی محاسبه شده در مدل که در جدول ۶ نشان داده شده است، امتیاز بار عاملی و مقدار آماره تی سه گویه C_Q22 (وجود اماکن مقدس زیارتی در دو کشور) با بار عاملی ۰.۹۱ و مقدار آماره تی برابر با ۹.۱۹ و همچنین گویه C_Q23 (پیاده-روی اربعین و پویش‌های مردمی در مواکب اربعین) با بار عاملی ۰.۸۱ و مقدار آماره تی برابر با ۷.۸۱ و سومین گویه C_Q21 (اکثریت جمعیت شیعه در ایران و عراق) با بار عاملی ۰.۵۶ و مقدار آماره تی برابر با ۴.۸۵؛ نشان‌دهنده معنادار بودن رابطه بین متغیرها و تاثیر این سه گویه بر بهبود روابط دو کشور است. در مقابل، گویه C_Q26 «تفاوت در زبان ملی و انگاره‌های متفاوت هویتی عرب-عجم» با مقدار آماره تی ۰/۲۵ که کمتر از سطح معناداری ۱/۹۶ است فاقد رابطه معنادار است.

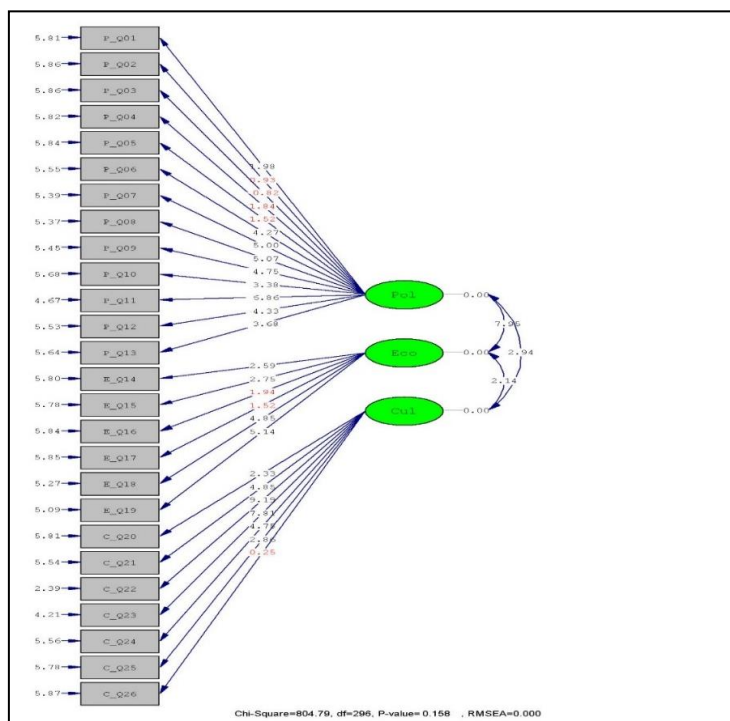
جدول ۳: مقادیر بار عاملی و آماره تی گویه‌های بعد فرهنگی

کد	گویه (سوال)	بار عاملی (Factor Loading)	آماره تی (T-Value)
C_Q20	پیشینه تاریخی و فرهنگی مشترک بین دو کشور	0/29	2/33
C_Q21	اکثریت جمعیت شیعه در ایران و عراق	0/56	4/85
C_Q22	وجود اماکن مقدس زیارتی در دو کشور	0/91	9/19
C_Q23	پیاده‌روی اربعین و پویش‌های مردمی در مواکب اربعین	0/81	7/81
C_Q24	حضور مرجعیت شیعی و حوزه‌های علمیه در دو کشور	0/55	4/75
C_Q25	دیپلماسی علمی و حضور دانشجویان عراقی در دانشگاه‌های ایران	0/35	2/86
C_Q26	تفاوت در زبان ملی و انگاره‌های متفاوت هویتی (عرب-عجم)	0/23	0/25

(Authors, 2024)

شکل ۱: مقادیر بار عاملی استاندارد مدل تحقیق

شکل ۲: مقادیر T-Value عوامل تحقیق

۲-۵- بررسی شاخص‌های برازش مدل:

اطمینان از برازش مدل مفهومی پژوهش پس از بررسی بارهای عاملی از دیگر نتایج حاصل از مدل‌سازی در LISREL است. شاخص‌های اصلی مورد بررسی پس از اجرای مدل در آن نمایش داده می‌شود. در جدول زیر این شاخص‌ها و مقادیر قابل قبول آن مشاهده می‌گردد.

جدول ۴: معیارهای اصلی برازش نیکویی مدل در Lisrel

مقدار قابل قبول	معیار	
≤ 4	Chi-Square/df	نسبت کای اسکوئر به درجه آزادی
$0.05 \leq$	P-Value	سطح معنی داری
≤ 0.05	RMSEA	جذر برآورد واریانس خطای تقریب

همان طور که در شکل ۱ نشان داده شده است مقادیر جدول فوق برای مدل تحقیق عبارتند از: نسبت کای اسکوئر به درجه آزادی:

$$\frac{\text{Chi-Square}}{\text{df}} = \frac{804.79}{296} = 2.71$$

با توجه به مقدار به دست آمده فوق از تحلیل مدل تحقیق نشان‌دهنده مطلوبیت برازندگی مدل است. همچنین مقدار P-Value برابر با ۰/۱۸۵ که بزرگتر از سطح معناداری ۰/۰۵ است و مقدار RMSEA (جذر برآورد واریانس خطای تقریب) برابر با ۰/۰ نیز که کوچکتر از ۰/۰۵ به دست آمده است حاکی از برازندگی مدل تحقیق است.

سایر شاخص‌های مهم محاسبه شده در اندازه‌گیری کیفیت تحلیل عاملی تاییدی بر اساس یافته‌های حاصل از خروجی نهایی نرم افزار در جدول زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد. شاخص‌های (شاخص برازش تطبیقی) CFI و (شاخص برازش هنجار شده) NFI شاخص‌هایی هستند که برازش مدل پیشنهاد شده به مدل مستقل (که فرض می‌کند بین داده‌ها رابطه‌ای وجود ندارد) را می‌سنجد و به ترتیب در مدل برابر ۰/۹۵۴ و ۰/۹۲۶ هستند. با توجه به این که مقادیر ۰/۹ و بالاتر قابل قبول می‌باشند، این اندازه‌ها نیز نمایانگر قابل قبول بودن مدل تحقیق هستند. شاخص (شاخص نیکویی برازش) GFI نیز مقدار نسبی واریانس‌ها و کوواریانس‌ها را به گونه مشترک از طریق مدل ارزیابی می‌کند. ویژگی خاص شاخص GFI این است که به حجم نمونه بستگی ندارند. دامنه تغییرات این دو شاخص بین صفر و یک می‌باشد و با توجه به مقدار بدست آمده از برازش مدل تحقیق که برابر یا بزرگتر از ۰/۹ نمایانگر برازش مطلوب مدل است.

جدول ۵: مهمترین شاخص‌های اندازه‌گیری تحلیل عاملی تاییدی مدل تحقیق

مقدار به دست آمده مدل	مقدار قابل قبول	معیار
0.00	≤ 0.05	Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA)
0.954	≥ 0.9	Normed Fit Index (NFI)
0.926	≥ 0.9	Comparative Fit Index (CFI)
0.958	≥ 0.9	Goodness of Fit Index (GFI)

۳-۲-۵- بررسی تفاوت معناداری میانگین‌های ابعاد اصلی

بر اساس آمار توصیفی، ابعاد مورد سنجش پرسشنامه شامل بُعد سیاسی-امنیتی، اقتصادی و فرهنگی دارای اثرات متفاوتی بر روابط دو کشور می‌باشد که از مقایسه میانگین کل ابعاد با یکدیگر، قابل بررسی است. بر این اساس طبق نمونه‌گیری انجام شده، بُعد فرهنگی با میانگین (۳/۸۸) دارای بیشترین تأثیر، بُعد اقتصادی با میانگین (۳/۵۷) در رتبه دوم تأثیرگذاری و در نهایت بُعد سیاسی-امنیتی با میانگین (۳/۴۴) دارای کمترین تأثیر، امتیازدهی شده‌اند. برای تعمیم نتایج حاصل از یافته‌های توصیفی نیاز است از آزمون‌های استنباطی آماری استفاده شود. بدین منظور جهت بررسی معناداری تفاوت در میانگین‌های ابعاد در نرم افزار SPSS روش آزمون مقایسه میانگین^۱ استفاده شده است. براساس نتایج آزمون در جدول زیر و با توجه به سطح معناداری (sig) به دست آمده کمتر از ۰/۰۵ نشان می‌دهد بین میزان تأثیر هر یک از ابعاد تفاوت معناداری وجود دارد و اثرگذاری مشخص شده حاصل از میانگین ابعاد اصلی تحقیق قابل تأیید و تعمیم به کل جامعه آماری است.

جدول ۹. نتایج بررسی مقایسه میانگین‌های ابعاد اصلی تحقیق

گروه	میانگین	انحراف استاندارد	Df	Sig
سیاسی-امنیتی	۳/۴۴	۰/۳۵۹۶۰	۴۶	۰/۰۰۱
اقتصادی	۳/۵۷	۰/۲۴۴۷۷	۵۵	
فرهنگی	۳/۸۸	۰/۰۷۵۵	۵۳	

^۱ Compare Means

۶- نتیجه‌گیری:

امروزه در نظام بین‌الملل و سیاست جهانی آنچه که بیش از پیش اهمیت یافته است شناسایی عواملی است که منجر به همگرایی و یا واگرایی در روابط بین کشورها می‌شود. بر کسی پوشیده نیست که رویدادهای سیاسی، بروز تنش و منازعات و جنگ و صلح و مسائلی از این دست همواره بر بستر جغرافیا و متاثر از شرایط ژئوپلیتیکی بوده است. در نتیجه این امر نگرشی است که در سیاست خارجی دولت‌ها حاکی از اهمیت ژئوپلیتیک در روابط بین‌الملل بوجود آمده است. در حال حاضر این مسئله در کانون مباحث بین‌المللی قرار دارد که پژوهش‌های مختلفی در این راستا انجام شده است. مناسبات و روابط دو کشور عراق و ایران، علاوه بر تاثیرات زیادی که در داخل هر دو کشور و به ویژه ثبات و امنیت عراق دارد، بر تحولات منطقه و کشورهای پیرامون نیز تاثیرگذار است.

هدف اصلی این پژوهش نیز شناسایی و تحلیل عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر روابط دو کشور عراق و ایران در دو دهه گذشته است. بدین منظور از پرسشنامه محقق‌ساخته با ۲۶ گویه در قالب ۳ بُعد اصلی: سیاسی-امنیتی، اقتصادی و فرهنگی استفاده شده است. سوالات پرسشنامه (گویه‌های تحقیق) از خلال مطالعات و منابع اسنادی، کتابخانه‌ای و پویش رسانه‌ای و مصاحبه با خبرگان به دست آمده است که همان عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر می‌باشند. همچنانکه در جدول زیر نشان داده شده است نتایج حاصل از آمار توصیفی پژوهش نشان می‌دهد در بُعد سیاسی-امنیتی دو متغیر «فروپاشی رژیم بعث و ارتقاء جایگاه سیاسی شیعیان در عراق»، «کمک‌های دفاعی و نظامی ایران به عراق در دوران مبارزه با داعش» از منظر پاسخ‌دهندگان به ترتیب دارای بیشترین تأثیر مثبت بر روابط دو کشور بوده‌اند. در مقابل، متغیر «اختلاف تاریخی دو کشور در شط العرب (اروند رود)» و نیز متغیر «حافظه تاریخی جنگ ایران و عراق» در تضعیف روابط دو کشور در طی دو دهه اخیر نقش داشته است. در بُعد اقتصادی متغیر «حضور گردشگران عراقی در ایران (گردشگری طبیعی، گردشگری سلامت و...)» و متغیر «ارتباطات و تعاملات گسترده مرزی و وجود مرز طولانی بین دو کشور» بالاترین تأثیر در بهبود روابط دو کشور داشته‌اند و در مقابل، متغیر «اختلافات هیدروپلیتیکی دو کشور در بهره‌برداری از آب رودهای مشترک مرزی» و متغیر «اختلافات دو کشور در مرزهای دریایی و بهره‌برداری از منابع مشترک دریایی در خلیج فارس» در تضعیف روابط دو کشور مؤثر بوده‌اند. در نهایت در بُعد فرهنگی دو متغیر «پیاده‌روی اربعین و پویش‌های مردمی در مواکب اربعین» و «وجود اماکن مقدس زیارتی در دو کشور» به ترتیب دارای بیشترین تأثیر در بهبود روابط دو کشور بوده‌اند و در مقابل گویه «تفاوت در زبان ملی و انگاره‌های متفاوت هویتی (عرب-عجم)» در تضعیف روابط دو کشور نقش داشته است. همچنین بر اساس میانگین امتیازات سه بُعد اصلی تحقیق، به ترتیب بُعد فرهنگی با میانگین ۳/۸۸، بُعد اقتصادی با میانگین ۳/۵۷ و بُعد سیاسی-امنیتی

با میانگین ۳/۴۴ به ترتیب بیشترین تاثیر را در روابط دو کشور داشته اند. ضمن اینکه آزمون مقایسه میانگین-ها در SPSS نیز حاکی از معناداری تفاوت اثرگذاری ابعاد اصلی تحقیق می باشد. بدین معنا که در دو دهه اخیر ابعاد مذکور دارای اثرات متفاوتی بر اساس ترتیب گفته شده بر روابط دو کشور بوده اند.

جدول ۱۰: مهمترین متغیرهای موثر بر روابط ایران و عراق

بُعد	آمار توصیفی (میانگین)	استنباطی (تحلیل عاملی و مقدار آماره تی)
بُعد سیاسی - امنیتی	بهبود روابط	- متغیر «فروپاشی رژیم بعث و ارتقاء جایگاه سیاسی شیعیان در عراق» با میانگین ۴/۲۸ - متغیر «کمک‌های دفاعی و نظامی ایران به عراق در دوران مبارزه با تروریسم و داعش» با میانگین ۴/۱۳
	تضعیف روابط	- متغیر «اختلاف تاریخی دو کشور در شط العرب (اروند رود)» با میانگین ۳/۳۲ - متغیر «حافظه تاریخی جنگ ایران و عراق» با میانگین ۳/۲۲
بُعد اقتصادی	بهبود روابط	- متغیر «حضور گردشگران عراقی در ایران، طبیعی مذهبی، سلامت و...» با میانگین ۳/۹۱ - متغیر «ارتباطات و تعاملات گسترده مرزی و وجود مرز طولانی بین دو کشور» با میانگین ۳/۷۴
	تضعیف روابط	- متغیر «اختلافات هیدروپلیتیکی دو کشور در بهره‌برداری از آب رودهای مشترک مرزی» با میانگین ۳/۶۱ - متغیر «اختلافات دو کشور در مرزهای دریایی و بهره‌برداری از منابع مشترک دریایی در خلیج فارس» با میانگین ۳/۱۳ دارای
بُعد فرهنگی	بهبود روابط	- متغیر «وجود اماکن مقدس زیارتی در دو کشور» با میانگین ۴/۲۶ - متغیر «پیاده‌روی اربعین و پوش‌های مردمی در مواکب اربعین» با میانگین ۴/۲۹
	تضعیف روابط	- متغیر «تفاوت در زبان ملی و انگاره‌های متفاوت هویتی (عرب - عجم)» با امتیاز ۳/۵۷ - متغیر «تفاوت در زبان ملی و انگاره‌های متفاوت هویتی عرب - عجم» با مقدار آماره تی ۰/۲۵ که کمتر از سطح معناداری ۱/۹۶ است فاقد رابطه معنادار است

برای برآزش مدل و تعیین بارعاملی هر یک از عوامل (گویه‌ها) از تحلیل عاملی مرتبه اول استفاده شده است که سطح پذیرش آن بیش از ۰/۳ می باشد و آماره تی نیز باید بیش از ۱/۹۶ بوده تا ارتباط هر گویه با بعد اصلی تحقیق و اثرگذاری آن بر روابط دو کشور مورد تأیید قرار گیرد. همچنانکه در جدول ۱۰ مشهود است، در «بُعد فرهنگی» به عنوان مؤثرترین بُعد در روابط دو کشور، متغیرهای «وجود اماکن مقدس زیارتی در دو کشور» و «پیاده‌روی اربعین و پوش‌های مردمی در مواکب اربعین» بارزترین و اثرگذارترین عوامل بر روابط دو کشور بوده اند. لکن متغیر «تفاوت‌های زبانی و هویتی (عرب و عجم)» به دلیل اینکه مقدار آماره تی آن کمتر از میزان استاندارد بود، فاقد رابطه معنادار است و به عبارت دقیق تر، تاثیر آن بر تضعیف روابط دو کشور مورد تایید قرار نگرفت. لازم به ذکر است وجود اکثریت جمعیت شیعه دو کشور به طور مستقل دارای

تأثیر متوسط بوده است که البته باز نمود آن را در سایر عوامل فرهنگی نظیر، زیارت اربعین و حضور مرجعیت شیعی می‌توان دید.

اقتصاد و روابط تجاری در عصر حاضر را می‌توان پشتیبان سیاست خارجی کشورها دانست. براساس یافته‌های پژوهش، «بُعد اقتصادی» در روابط عراق و ایران، در رتبه دوم اثرگذاری قرار دارد. در متغیرهای اقتصادی، «حضور گردشگران عراقی در ایران در قالب گردشگری مذهبی، طبیعی، سلامت» و همچنین متغیر «وجود مرزهای طولانی بین دو کشور و ارتباطات و تعاملات گسترده مرزی» تأثیر مثبتی بر بهبود روابط دو کشور داشته است. در مقابل دو متغیر «اختلافات دو طرف در تعیین مرزهای دریایی و بهره برداری از منابع مشترک دریایی در خلیج فارس» «اختلافات هیدروپلیتیکی دو کشور در رودهای مرزی» از مؤثرترین عوامل در جهت تضعیف روابط دو کشور بوده‌اند. برخلاف برخی از پژوهش‌های کیفی-اسنادی انجام شده در مورد روابط دو کشور ایران و عراق، در این پژوهش، عوامل سیاسی و امنیتی با اختلاف اندکی در رده سوم اثرگذاری بر روابط دو کشور قرار دارند. در متغیرهای «بُعد سیاسی-امنیتی»، متغیر «احساس تهدید مشترک در مقابل تروریسم و افراط‌گرایی مذهبی (داعش و...)» موجب شده دو کشور با این احساس و تهدید مشترک در راستای تعاون و همکاری برآیند و این متغیر نقش موثری در بهبود روابط دو کشور داشته است. همچنین متغیر «کمک‌های دفاعی و نظامی ایران به عراق در دوران مبارزه با داعش» که نشان‌دهنده دوستی دو ملت و دو دولت در روزهای سخت بوده است، از دیدگاه صاحب نظران نقش موثری در بهبود روابط دو کشور داشته است. در مقابل متغیرهای «نوع ارتباط و رویکردهای متفاوت عراق و ایران در رابطه با امریکا» و «اختلافات تاریخی دو کشور در خصوص شط العرب (اروند ورد)» در بین متغیرهای سیاسی-امنیتی، بیشترین تأثیر را در تضعیف روابط دو کشور داشته‌اند. عامل دیگری که بررسی نقش آن در روابط دو کشور اهمیت دارد حافظه تاریخی جنگ ایران و عراق است که با توجه به بار عاملی آن در جایگاه اثرگذاری کم بر روابط دو کشور در دو دهه اخیر بوده است. ضمن اینکه حضور دو کشور در جبهه مقاومت به دلیل نبود یکپارچگی صحنه سیاسی عراق و حضور جناح‌های سیاسی مخالف ج.ا.ایران در عراق نتوانسته است تأثیر مورد انتظار را در بهبود روابط دو کشور داشته باشد.

قدردانی

این مقاله مستخرج از رساله دکتری جغرافیای سیاسی با عنوان «تحلیل ژئوپلیتیکی روابط عراق و ایران در دو دهه اخیر» در گروه جغرافیای دانشگاه فردوسی مشهد است. نگارندگان وظیفه خود می‌دانند از حمایت‌های معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه فردوسی مشهد در انجام این پژوهش قدردانی نمایند.

کتابنامه

۱. احمدی مقدم، اسماعیل؛ احمدوند، علی محمد؛ مبینی دهکردی، عبدا... (۱۴۰۱)، عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر ارتقاء قدرت منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران (مطالعه موردی یمن)، مطالعات دفاعی استراتژیک، دوره ۱۹، شماره ۸۵، مهر ۱۴۰۰، ص ۵۷-۸۲.
۲. افتخاری، اصغر (۱۳۸۴)، استراتژی و ضد استراتژی، مطالعات دفاعی استراتژیک، شماره ۲۱، ص ۵۵-۲۴.
۳. پارسایی، اسماعیل، حافظ نیا، محمدرضا، احمدی پور، زهرا، سجادیپور، سید محمدکاظم. (۱۳۹۸). شناسایی عوامل ژئوپلیتیک مؤثر در سیاست خارجی. جغرافیا و توسعه ناحیه ای، شماره ۱۷ (۲)، ص ۱-۴۴.
۴. پلینو، جک سی؛ آلتون، روی (۱۳۸۹)، فرهنگ روابط بین‌الملل، ترجمه: حسن پستا، نشر فرهنگ معاصر، چاپ چهارم.
۵. پورحسن، ناصر، خوشناموند، افسانه. (۱۳۹۹). شکل‌گیری مرز نرم در روابط ایران و عراق در دوره پساصدام. پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۹ (۳۴)، ص ۷۳-۱۰۵.
۶. تقوی اصل، عطا (۱۳۸۷)، ژئوپلیتیک جدید ایران، از قراستان تا گرجستان چاپ سوم، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
۷. جوادی ارجمند، محمدجعفر، امیرزاده، محمدرضا. (۱۳۹۲). بررسی تأثیر روابط فرهنگی بر روابط سیاسی ایران و عراق (با تأکید بر انقلاب اسلامی). فصلنامه علمی پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ۲ (۳)، ص ۱۴۷-۱۶۸.
۸. حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۹۶)، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، چاپ پنجم، نشر پاپلی، مشهد.
۹. حسین پور پویان، رضا. (۱۳۹۲). تبیین مؤلفه‌های جغرافیایی و ژئوپلیتیک ی روابط در مناطق ژئوپلیتیک. فصلنامه بین‌المللی ژئوپلیتیک، سال ۹ (۳۰)، ص ۱۶۱-۲۰۳.
۱۰. خلیلی، محسن، حیدری، جهانگیر، صیادی، هادی، اصغری ثانی، حسین. (۱۳۹۱). مدل‌سازی ژنوم‌های ژئوپلیتیک تأثیرگذار بر سیاست خارجی ایران و عراق. جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، سال سوم، شماره ۷۴-۶۲.
۱۱. زرقانی، سید هادی، احمدی، ابراهیم، (۱۳۹۵)، رمزگشای کدهای ژئوپلیتیک عراق در تهاجم به ایران، پژوهش‌های جغرافیای سیاسی، سال اول، شماره ۴، ص ۹۳-۶۷.
۱۲. زرقانی، سید هادی، میرزایی، محمد رضا، حسنی، زهرا، (۱۳۹۵)، بررسی نقش انقلاب اسلامی در جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، مطالعات دفاع مقدس، دوره ۲، شماره ۲، ص ۸۲-۵۵.
۱۳. زینالی اقدم، علیرضا، یوسفی جویباری، محمد، قربانی گلشن آباد، محمد. (۱۴۰۱). بسترهای روابط راهبردی و راهبرد سیاسی جمهوری اسلامی ایران در ایجاد و استقرار ثبات سیاسی در عراق. ماهنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۵ (۸)، ص ۸۹۷-۹۰۷.
۱۴. سیمبر، رضا، رضاپور، دانیال. (۱۴۰۰). منابع قدرت هوشمند جمهوری اسلامی ایران در عراق: پساداعش و تهدیدهای پیش رو. نشریه علمی دانش سیاسی، سال ۱۷، شماره ۲، ص ۳۸۳-۴۰۶.
۱۵. شریعتی، شهرزاد. (۱۳۹۶). نقش مؤلفه‌های انسدادی ساختاری در روند همگرایی منطقه‌ای ایران و عراق. دولت پژوهی ۳ (۱)، ص ۵۱-۲۷.

۱۶. صیادی، هادی، سنایی، اردشیر. (۱۳۹۶). عوامل ژئوپلیتیک تأثیرگذار بر تغییر نگاه سیاست خارجی ایران از غرب به شرق با تأکید بر روسیه، فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل، (۳)، ۱۰، ص ۱۱۷-۱۳.
۱۷. طباطبایی سیدمحمد، آسمانی، حدیث (۱۳۹۹) تحولات درونی نظام بین‌الملل و رفتار سیاست خارجی دولت‌ها. دوره ۳۴، شماره ۴، ص ۱۰۳-۱۳۰.
۱۸. طباطبایی، سیدمحمد، آسمانی، حدیث. (۱۳۹۹). تحولات درونی نظام بین‌الملل و رفتار سیاست خارجی دولت‌ها. فصلنامه سیاست خارجی، ۳۴(۴)، ص ۱۰۳-۱۳۰.
۱۹. فتحی، محمدجواد، عبدخدایی، مجتبی، شیراوند، صارم. (۱۳۹۷). پیوند کد و ژنگان ژئوپلیتیک در سیاست خارجی: مطالعه موردی جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی. پژوهش‌های راهبردی سیاست (۲۴)، ۷، ص ۱۵۶-۱۲۵.
۲۰. فولر، گراهام (۱۳۹۰)، قبله عالم، ژئوپلیتیک ایران. ترجمه: عباس مخبر، تهران: نشر مرکز.
۲۱. قربانی نژاد، ربابز. (۱۳۹۷). تبیین الگوی عوامل ژئوپلیتیک ی تنش در روابط کشورها. پژوهش‌های جغرافیای سیاسی، سال سوم، شماره ۳، ص ۱۵۶-۱۳۳.
۲۲. قوام، سید عبدالعلی (۱۳۹۶) اصول سیاست خارجی و سیاست بین‌الملل، چاپ ۱۶، تهران: سمت.
۲۳. قوام، سید عبدالعلی (۱۳۹۴)، کاربرد نظریه‌های روابط بین‌الملل، چاپ اول، تهران: نشر دنیای اقتصاد.
۲۴. کاظمی، سید علی اصغر، (۱۳۹۳)، روابط بین‌الملل در تئوری و در عمل، تهران: نشر قومس.
۲۵. کوهن، سوئل. بی (۱۳۸۷)، ژئوپلیتیک نظام جهانی. تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران.
۲۶. گل کرمی، عابد، متقی، افشین. (۱۴۰۱). تبیین طیف رفتاری جمهوری اسلامی ایران در منطقه خلیج فارس: تقابل سیاست خارجی وضعیت محور و ژئوپلیتیک موقعیت محور. پژوهش‌های جغرافیای انسانی، سال پنجم، شماره ۱، ص ۹۵-۱۱۴.
۲۷. گودرزی، محسن، مبینی دهکردی، عبدالله، گودرزی، محمد، (۱۴۰۱)، تبیین پیشران‌های کلیدی آینده روابط ایران و عراق در افق ۱۴۱۰، نشریه آینده پژوهی انقلاب اسلامی، سال سوم شماره ۱ (پیاپی ۸)، ص ۱۱ - ۴۰.
۲۸. متقی، ابراهیم، سلطانی، اسماعیل (۱۳۹۲)، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران نسبت به عراق و تأثیر آن بر جایگاه منطقه‌ای ایران، مجله دانش سیاسی و بین‌المللی، سال دوم شماره ۱ (پیاپی ۱)، ص ۴۴-۶۶.
۲۹. مجتهدزاده، پیروز (۱۳۹۲)، جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی، تهران: انتشارات سمت.
۳۰. مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۸)، خلیج فارس کشورها و مرزها، تهران: نشر عطائی.
۳۱. مرادی، جهانبخش، حیدری، نصرت‌اله. (۱۴۰۱). بررسی عوامل ناامنی در عراق بر اساس مدل هاگت و تأثیر آن بر روابط با ایران. فصلنامه علمی تحقیقات سیاسی و بین‌المللی، سال ۱۴، شماره ۵۰، ص ۳۵-۵۴.
۳۲. متی، ایوب، هادیان، ناصر (۱۳۹۹)، نقش اشتراکات ایران و عراق در شکل‌گیری همگرایی در حوزه انرژی، فصلنامه سیاست خارجی، سال ۳۴، شماره ۳ (پیاپی ۱۳۵)، ص ۵۱ - ۷۴.
۳۳. موسوی شهیدی، سید مهدی، احمدی، سید عباس. (۱۳۹۸). زمینه‌های تعامل، رقابت و تنش در روابط ژئوپلیتیکی ایران و آذربایجان و ارائه مدل پیشنهادی. فصلنامه روابط خارجی، سال ۱۱، شماره ۲، ص ۶۹-۱۰۲.
۳۴. نامی، محمد حسن، محمد پور، علی، (۱۳۸۷)، جغرافیای کشور عراق با تأکید بر مسائل ژئوپلیتیک، تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.

٣٥. هاشمی، سید مصطفی، فرجی راد، عبدالرضا، سرور، رحیم. (١٣٩٦). تبیین عوامل ژئوپولیتیک مؤثر بر روابط ایران و عراق. پژوهش نامه ایرانی سیاست بین الملل، سال ٥، شماره ٢، ص ١١٨-١٤٣
٣٦. یوسفی تنها اعظم، عزتی عزت الله، (١٣٨٨) تحلیل ژئوپولیتیک ی روابط متقابل ایران و انگلیس، فضای جغرافیایی، دوره ٩، شماره ٢٥، ص ١٣٥-١٥٧
٣٧. منابع عربی :
٣٨. الربیعی، محمد کامل محمد (٢٠٠٨)، مستقبل العلاقات العراقية - الإيرانية، المجله السياسية والدولية، ٢٠٠٨، المجلد، العدد ١٠، الصفحات ٦١-٧١ الناشر: الجامعة المستنصرية
٣٩. الشجیری، فایق حسن (٢٠١٥) العلاقات الاقتصادية العراقية -الایرانیة بین اسس التعاون ومحدداته، المجله السياسية والدولية، ٢٠١٥، المجلد ، العدد ٢٨-٢٩، الصفحات ٣١٣-٣٢٦.
٤٠. العامری، علی محمد حسین (٢٠٢٢)، تأثیر المتغیر السعودی فی العلاقات العراقية - الإیرانیة بعد العام ٢٠١١، مجله المعهد، ٢٠٢٢، المجلد ، العدد ٨، الصفحات ١٧٥-١٩٨. جامعه بغداد
٤١. عبد، ناظم عبدالله. عساف، نزار. احمد، بهاء الدین (٢٠١٩) قیاس وتحمل العوامل المؤثرة فی تجارة العراق الخارجية مع ایران فی اطار انموذج الجاذبية لمدة ٢٠٠١-٢٠١٦، مجله جامعه الانبار للعلوم اقتصادیه و الاداریه، المجلد ١١١ العدد ٢٤، سنه ٢٠١٩ صص ٤٠٠-٤٢٣.
٤٢. مصطفی احمد، حسین (٢٠١١) ، العامل الكردي فی العلاقات العراقية - الإیرانیة ((دراسة تحليلیة))، المجله السياسية والدولية ٢٠١١، المجلد ، العدد ١٨، الصفحات ٣٨٩-٤١٤
٤٣. الیاسری، فاضل. (٢٠١٤). سياسة إيران الخارجية إزاء العراق بعد الغزو الأمريكي للعراق. المجله الدولية للتنمية، ٣(١)، ١٧-١٠٢١٦٠٨٢/jaid.2014.67730٧-١٧ . doi:
٤٤. یونس، موید (٢٠٢٢)، الفاعل الاقليمي وتأثيره فی السياسة الخارجية العراقية - ایران إنموذجاً- قضايا سياسية، ٢٠٢٢، المجلد ، العدد ٦٨، الصفحات ٢٢٣-٢٤٤.
٤٥. حسن، محمد احمد (٢٠١١) الجغرافیه و اثرها فی علم السياسه، المجله السياسية والدولية، ٢٠١١، المجلد ، العدد ١٨، الصفحات ١-١٤.

46. Dehghani Firoozabadi, S J (2020), Principles and Fundamental of International Relations (1), Samt pub. Tehran.
47. Ehteshami, A. (2003) 'Iran-Iraq relations after Saddam.', The Washington quarterly., 26 (4). pp. 115-129.
48. Griffiths, Martin and Steven C. Roach, Terry O'Callaghan (2014), International Relations the Key Concepts, 3rd Edition. London and New York: Routledge.
49. Lawrence G. Potter, Gary G. Sick (2004), Iran, Iraq, and the Legacies of War, New York : Palgrave Macmillan.
50. Mehkri, Ishtiaq Ali. (2005). Religion and Politics in Iran-Iraq Relations. *Pakistan Horizon*, 58(4), 33-41
51. Taylor, Peter J, Colin Flint, (2018), Political Geography World-Economy, Nation-State and Locality. 7th Edition First Published, Pub. Location London.